

Bouwstenen Burgerschap

ZEVEN BOUWSTENEN VOOR DE HANDREIKING
BURGERSCHAP FUNDEREND ONDERWIJS

Verantwoording

2021 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Eerder opgeleverd door ontwikkelteam Burgerschap Curriculum.nu (2019).
Aangepast door SLO voor de *Handreiking Burgerschap Funderend Onderwijs* (2021).

Informatie

SLO
Postbus 502, 3800 AM Amersfoort
Telefoon (033) 4840 840
Internet: www.slo.nl
E-mail: info@slo.nl

Inhoud

Inleiding	3
1. De zeven burgerschapsbouwstenen in het kort	3
2. Bouwstenen burgerschap voor het funderend onderwijs	6
Bouwsteen 1: Vrijheid en Gelijkheid	7
Bouwsteen 2: Macht en Inspraak	9
Bouwsteen 3: Democratische Cultuur	11
Bouwsteen 4: Identiteit	13
Bouwsteen 5: Diversiteit	15
Bouwsteen 6: Solidariteit	17
Bouwsteen 7: Digitaal Samenleven	19

Inleiding

Deze publicatie bevat bouwstenen die door het ontwikkelteam Burgerschap zijn opgeleverd. Ze zijn het eindproduct van het programma Curriculum.nu. SLO heeft daaruit een selectie gemaakt en zijn zeven van de elf bouwstenen hierin opgenomen. Deze zeven bouwstenen bevatten de kern van burgerschap en sluiten aan bij de wettelijke burgerschapsopdracht. Het volledige leerplanvoorstel met de visie en elf bouwstenen vind je op <https://www.curriculum.nu/voorstellen/burgerschap/>

Bouwstenen ondersteunen scholen bij de doorontwikkeling van burgerschapsonderwijs. We verwachten dat ze een belangrijke bron zijn bij verdere kerndoelontwikkeling. Doordat scholen nu al gebruik kunnen maken van de bouwstenen, zorgt dat later voor een betere aansluiting.

De bouwstenen zijn ontwikkeld met in het achterhoofd de verduidelijking van de wettelijke burgerschapsopdracht. Ze zijn ontwikkeld parallel aan de aanscherping van de wet die de burgerschapsopdracht aan scholen wilde verhelderen. Bouwstenen helpen scholen om een doorlopende leerlijn te formuleren en het onderwijsaanbod samen te stellen.

Samen met de [Handreiking Burgerschap Funderend Onderwijs](#) bieden de bouwstenen een doelgerichte invulling van je burgerschapsonderwijs. De bouwstenen worden in de handreiking beschreven als deel van de inhoudelijke kaders van waaruit je je burgerschapsonderwijs concreet kunt vormgeven.

1. De zeven burgerschapsbouwstenen in het kort

De zeven bouwstenen zijn uitgewerkt naar inhouden voor de onderbouw en de bovenbouw van het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit overzicht aan inhouden vormt een doorgaande lijn over de sectoren heen. De beschreven inhouden van de bouwstenen gaan niet alleen over kennis, bijvoorbeeld het leren over basiswaarden. Ze gaan ook over het leren van vaardigheden, zoals hoe op te komen voor de rechten en belangen van zichzelf en anderen of het kunnen bijstellen van de eigen mening op basis van nieuwe inzichten.

Deze publicatie gaat uit van zeven van de elf bouwstenen. Bouwstenen 8-11 maken hier dus geen onderdeel van uit¹. Het staat scholen natuurlijk vrij om

¹ Bouwstenen 8-10 beschrijven mondiale thema's zoals duurzaamheid, globalisering en technologie. Bouwsteen 11 gaat in op denk- en handelwijzen en geeft een beeld van de vaardigheden die relevant zijn voor het burgerschapsonderwijs.

ook deze andere bouwstenen te benutten. We hebben voor de bouwstenen 1-7 gekozen, omdat die de kern bevatten van burgerschap en in lijn liggen met de aangescherpte wettelijke burgerschapsopdracht.

De zeven bouwstenen zijn verdeeld in:

- een kern democratie (bouwsteen 1-3)
- een kern diversiteit (bouwsteen 4-6)
- een bouwsteen digitaal samenleven (bouwsteen 7)

In afbeelding 1 lees je hoe deze bouwstenen inhoudelijk zijn opgebouwd en hoe ze met elkaar samenhangen.

Kern democratie (bouwstenen 1-3)
Het leren over de democratische rechtsstaat is uitgewerkt in drie bouwstenen.

- Bouwsteen 1: Vrijheid en gelijkheid
- Bouwsteen 2: Macht en inspraak
- Bouwsteen 3: Democratische cultuur

Deze bouwstenen belichten elk een ander aspect van de democratie, maar moeten nadrukkelijk in samenhang worden gezien. Bouwstenen 1 en 2 hebben daarbij een sterke kenniscomponent. De derde bouwsteen biedt vooral ruimte voor het toepassen van burgerschapsvaardigheden. Het gaat hierbij dan ook niet slechts om 'leren over', maar ook leren door te ervaren, te ondergaan en toe te passen.

Kern diversiteit (bouwstenen 4-6)
De kern diversiteit kent ook drie bouwstenen.

- Bouwsteen 4: identiteit
- Bouwsteen 5: Diversiteit
- Bouwsteen 6: Solidariteit

Bouwsteen 4 gaat uit van de vrijheid van ieder individu en van elke groep om een eigen identiteit te hebben en/of te ontwikkelen. Het leren over diversiteit of pluriformiteit is uitgewerkt in de bouwsteen 5. Deze twee bouwstenen zetten de feitelijke kennis 'klaar', en bieden mogelijkheden om daarop te reflecteren (wat betekent dat voor mij?). De derde bouwsteen, over 'Solidariteit' gaat om mogelijkheden voor het toepassen van burgerschapsvaardigheden en roept dus op om te handelen. Voor deze drie bouwstenen, meer in het bijzonder voor 4 en 5, geldt dat zij samenhangen.

Digitaal Samenleven (bouwsteen 7)
Het gaat bij deze bouwsteen over de invloed van de digitalisering op burgerschap en over het bespreken van maatschappelijke kwesties rond burgerschap in de digitale (online) wereld. Denk aan aspecten zoals; rechten, regels en verantwoordelijkheden in de digitale (online) wereld.

Afbeelding 1 Fragment uit Handreiking burgerschap funderend onderwijs. Doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap (SLO, 2021, p. 13).

Handreiking en Het Burgerkaartenspel

Op basis van de wettelijke burgerschapsopdracht, de kerndoelen en de bouwstenen is er een handreiking ontwikkeld. [Handreiking Burgerschap Funderend Onderwijs](#). Deze handreiking ondersteunt je bij de doelgerichte invulling van burgerschapsonderwijs en bestaat uit drie delen:

- wettelijke en inhoudelijke kaders voor het actualiseren van je burgerschapsonderwijs;
- kerndoelen en bouwstenen voor het doelgericht en in samenhang werken aan je burgerschapsonderwijs;
- stappenplan: in vijf stappen werken aan het concretiseren van je burgerschapsonderwijs.

Op basis van de bouwstenen hebben we [Het Burgerkaartenspel](#) ontwikkeld. Je kunt het gebruiken om activiteiten, leerlijnen en zelfs een heel curriculum te ontwikkelen. De interactieve spelvorm helpt je om vragen te stellen over burgerschap op je school.

2. Bouwstenen burgerschap voor het funderend onderwijs

Bouwsteen 1: Vrijheid en Gelijkheid

over de fundamentele rechten en vrijheden van de mens zoals vastgelegd in nationale en internationale wetten en verdragen (mensenrechten, kinderrechten, vrijheidsrechten).

Bouwsteen 2: Macht en inspraak

over de inrichting van ons staatsbestel en de instituties, procedures en mechanismen die macht reguleren en inspraak mogelijk maken.

Bouwsteen 3: Democratische cultuur

over omgangsvormen die door democratie worden bevorderd en die haar ook mogelijk maken: vreedzaamheid, verdraagzaamheid, de bereidheid de ander te (h)erkennen als gelijkwaardige en op gelijke voet met hem, haar of hen te communiceren.

Bouwsteen 4: Identiteit

over manieren waarop individuen en groepen zich (willen, kunnen) definiëren en in de publieke ruimte manifesteren.

Bouwsteen 5: Diversiteit

over manieren om ervoor te zorgen dat ieder individu en elke groep gelijkwaardig kan deelnemen aan de samenleving.

Bouwsteen 6: Solidariteit

over solidariteit en rechtvaardigheid en manieren om vorm te geven aan onze morele betrokkenheid op anderen.

Bouwsteen 7: Digitaal samenleven

over de invloed van de digitalisering op burgerschap en over het bespreken van maatschappelijke kwesties rond burgerschap in de digitale (online) wereld.

NB: Sommige woorden en zinsdelen zijn in de uitwerking van de bouwstenen schuingedrukt. Deze duiden op inhoud die weliswaar behoren tot het leergebied Burgerschap, maar die ook in andere leergebieden aan de orde komen en waarop burgerschap kan voortbouwen.

Bouwsteen 1: Vrijheid en Gelijkheid

Onderbouw primair onderwijs

Onderbouwleerlingen ervaren dat er in de omgang tussen mensen regels en afspraken bestaan over hoe met elkaar en met spullen om te gaan. Ze ontwikkelen inzicht in het belang van regels en afspraken om op een prettige manier samen te zijn. De eigen vrijheid is begrensd door de vrijheid van de ander: iedereen heeft dezelfde rechten.

Leerlingen leren:

- het belang van regels in de klas en op school voor spelen en samenwerken;
- leefregels en afspraken thuis en in de omgeving te benoemen en te vergelijken;
- dat ze vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas;
- dat iedereen rechten en plichten heeft.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw po ervaren leerlingen dat de regels en afspraken in de directe leefomgeving van bijvoorbeeld de klas- en thuissituatie kunnen verschillen. Ze ontwikkelen het inzicht dat ook in de bredere samenleving regels en afspraken gelden. Ze kunnen dit in verband brengen met de democratische rechtsstaat. Door oefening ontwikkelen leerlingen inzicht in de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mogelijke spanning tussen deze basiswaarden. Ze leren dat de rechten die ze hebben voortkomen uit grond- rechten, mensenrechten en kinderrechten. Ze leren ook dat deze rechten niet voor iedereen in de wereld gewaarborgd zijn en gerespecteerd worden.

Leerlingen leren:

- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit van de democratische rechtsstaat;
- over grondrechten, mensenrechten en kinderrechten en het belang ervan;
- dat iedereen gelijke rechten heeft die universeel zijn en onlosmakelijk met elkaar verbonden;
- dat de rechtsstaat kaders biedt voor rechten en vrijheden en bescherming tegen willekeur en machtsmisbruik;
- over de waarborging van en het respect voor die rechten hier en daar;
- over het belang van regels en afspraken thuis en op school en deze te vergelijken met die in de publieke ruimte;
- waarom ze vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas en omgeving;
- hoe de basiswaarden tot uiting kunnen komen in de eigen klas- en schoolcontext en in de omgeving.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs verdiepen leerlingen hun inzicht in de wording en werking van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers. Tussen mensenrechten onderling en tussen de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mensenrechten kan spanning ontstaan. Leerlingen in de onderbouw ontwikkelen de capaciteiten om deze spanning te duiden en krijgen inzicht in hun mogelijkheden om ervaren onrecht en ongelijkheid aan de orde te stellen.

Leerlingen leren:

- het belang van regels in de klas en op school om te kunnen samenwerken;
- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit als grondslag van de democratische rechts- staat en de mogelijke spanningen daartussen;
- over de wording, werking, waardering en begrenzing van grondrechten en mensenrechten, en hun status in internationale verdragen;
- over rechtspraak als waarborg voor grondrechten en veiligheid;
- over mogelijke dilemma's bij het waarborgen van en het respect voor mensenrechten en manieren om over die dilemma's een eigen positie in te nemen;
- in welke mate ze rechten hebben en vrijheid in het maken van keuzes, in het licht van de plichten en dilemma's die bij het leven horen;
- in hoeverre de basiswaarden tot uitdrukking komen in de school en in het samenleven;
- hoe ze op kunnen komen voor de rechten en belangen van zichzelf en anderen.

Bouwsteen 2: Macht en Inspraak

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw po worden leerlingen zich ervan bewust dat mensen besluiten nemen en dat er in verhoudingen sprake kan zijn van hiërarchie. In de onderbouw ligt de nadruk op het kennismaken met macht en gezag en de manier waarop dit georganiseerd is in de klas, op school, in de eigen woonomgeving en in het land. Leerlingen ervaren dat ze inspraak hebben in bepaalde besluitvormingsprocessen en weten welke consequenties er gelden wanneer ze zich niet houden aan de regels die gesteld zijn door gezaghebbenden.

Leerlingen leren:

- dat er regels en afspraken gelden thuis, op school en in de publieke ruimte, en welke consequenties het kan hebben als je regels overtreedt of afspraken schendt;
- dat er mensen zijn benoemd of gekozen die gezag hebben of dragen op school, in de woonplaats en in het land;
- dat er regels en afspraken gelden in ons land en welke rol verschillende mensen hebben bij het handhaven ervan;
- het verschil tussen regels en afspraken, en de mogelijkheden en grenzen voor leerlingen om daar over mee te praten.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw po groeit het bewustzijn over de verdeling van macht en gezag tussen mensen in verschillende rollen in de directe omgeving en de samenleving. Ze kunnen een verband leggen tussen enerzijds vrijheid en gelijkheid en anderzijds machtsverhoudingen, besluitvormingsprocessen, politieke instituties in de rechtsstaat en democratie.

Leerlingen leren:

- *over gezagsdragers en politieke instituties in Nederland, Europa en de wereld;*
- *over de totstandkoming en handhaving van regels in Nederland en Europa;*
- over de werking van ons politieke bestel;
- wat de buitenwerkingstelling van de rechtsstaat kan betekenen, *uitgelegd aan de hand van de Duitse bezetting en de Holocaust;*
- over verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit;
- over rollen van en verhoudingen tussen mensen op school, in de buurt en in het land;
- over manieren waarop ze besluitvormingsprocessen op vreedzame wijze kunnen beïnvloeden en hoe ze daar verantwoordelijkheid voor kunnen nemen;
- over manieren om op school of in de eigen omgeving macht te organiseren en uit te oefenen.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw vo wordt inzicht in de verdeling van macht en gezag verder uitgebreid met ondemocratische machtsverdelingen en staatsvormen en met internationale instituties en verhoudingen. Leerlingen ontdekken dat het systeem van staatsinrichting en rechtsstaat niet vanzelfsprekend is, maar een geschiedenis heeft en kwetsbaar is. Leerlingen reflecteren op hun eigen positie, macht en invloed.

Leerlingen leren:

- *over staatsvormen zoals monarchie, republiek, aristocratie, dictatuur en totalitaire systemen;*
- *over de wording, werking en waardering van de staatsinrichting van Nederland en Europa en het belang van de scheiding der machten;*
- *over historische contexten die van belang zijn voor het ontstaan van en de waardering voor de democratische rechtsstaat en de mensenrechten in Nederland en Europa zoals de Opstand, de Franse en Bataafse Revolutie, ideologieën en totalitaire systemen, genocides en onafhankelijkheidsoorlogen;*
- *over de voor- en nadelen en de (on)mogelijkheden van internationale samenwerking binnen de Europese Unie en de Verenigde Naties;*
- *over manieren waarop ze besluitvormingsprocessen kunnen organiseren;*
- *over manieren om op school of in de eigen omgeving macht te onderzoeken, te organiseren en uit te oefenen;*
- *over manieren waarop andere groepen in het land macht organiseren;*
- *over verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit te onderzoeken en vergelijken;*
- *over manieren om de rol van macht in actuele maatschappelijke vraagstukken te onderzoeken, en ook de mogelijkheden die zichzelf en anderen hebben om daar invloed op uit te oefenen.*

Bouwsteen 3: Democratische Cultuur

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw gaan leerlingen hun eigen gevoelens herkennen en benoemen en krijgen ze inzicht in gevoelens en emoties van anderen. Leerlingen ervaren dat ze een stem hebben en deze kunnen gebruiken. Ze ervaren dat hun stem gehoord wordt en dat hun inbreng ertoe doet bij besluitvormingsprocessen in de klas. Ze weten dat de ander ook een stem heeft en kunnen hier actief naar luisteren. Ze ervaren overeenkomsten en verschillen in het gedrag van mensen. Ze leren op te komen voor zichzelf en rekening te houden met de gevoelens en standpunten een ander.

Leerlingen leren:

- om te gaan met hun wensen en opvattingen en zich hierover uit te spreken;
- de gevoelens, wensen en opvattingen van anderen te herkennen;
- te accepteren dat anderen iets anders willen, maar dat dit niet tot een conflict hoeft te leiden;
- hun stem te gebruiken tijdens gezamenlijke besluitvormingsprocessen;
- dat de ander ook een stem en mogelijk een ander gezichtspunt heeft;
- hiernaar te luisteren en vragen te stellen om meer over de ander en zijn of haar gezichtspunt te weten te komen;
- conflicten in de klas op een vreedzame manier op te lossen.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw po worden leerlingen zich bewust van het feit dat ze een stem hebben in kwesties die hen aangaan en ze leren hun mening te onderbouwen. Ze weten dat er bij besluitvormingsprocessen een opbouw is van meedenken, meepraten, meedoen en meebeslissen. Ze ontwikkelen meer begrip voor de inbreng van anderen en erkennen het belang van draagvlak voor besluiten. Ze weten dat meningsverschillen emoties kunnen oproepen en kunnen leiden tot conflict. Ze kunnen daar op een vreedzame manier mee omgaan.

Leerlingen leren:

- dat het meepraten over zaken die hen aangaan een (kinder)recht is;
- *hun mening te verwoorden en daar eenvoudige argumenten voor te geven;*
- in de context van de klas te proberen anderen van hun mening te overtuigen;
- *de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten;*
- hun eigen mening bij te stellen op basis van nieuwe inzichten;
- hun stem te gebruiken tijdens besluitvormingsprocessen in de klas- en schoolcontext en daarbij ruimte te maken voor de mening van alle leerlingen;
- er rekening mee te houden dat hun mening of uitlatingen emoties teweeg kunnen brengen bij anderen;
- dat mensen over onderwerpen verschillend kunnen denken;
- dat die verschillen soms wel, soms niet overbrugd kunnen worden en soms ook tot spanningen en conflicten leiden;
- conflicten in de directe omgeving op een vreedzame manier op te lossen, maar ook te accepteren dat conflicten kunnen blijven bestaan.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw vo ontwikkelen leerlingen democratische werkwijzen toe te passen, waarbij ze hun eigen mening verwoorden en onderbouwen. Het deelnemen aan en beïnvloeden van besluitvormingsprocessen staan daarbij centraal. Leerlingen kunnen hieraan deelnemen, zich betrokken tonen en verantwoordelijkheid nemen voor genomen besluiten. Het vermogen om actief te luisteren en inhoudelijk te reageren op anderen ontwikkelt zich in deze fase zodat vormen van dialoog en debat kunnen worden toegepast. Deze communicatievormen dragen bij aan de ontmoeting met anderen en het andere. Dit legt de basis voor het empathie en het begrijpen van de meningen, opvattingen en leefwijzen van anderen.

Leerlingen leren:

- standpunten onderbouwd te uiten, ook als dit een minderheidsstandpunt is, en anderen daar in discussie, debat of dialoog van proberen te overtuigen;
- *de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten*, te beoordelen en er met inhoudelijke argumenten op te reageren;
- hun eigen mening bij te stellen op basis van nieuwe inzichten;
- manieren om de deelname van alle participanten aan dialoog, debat en discussie te bevorderen en te bewaken en ook minderheidsstandpunten actief te onderzoeken;
- over verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn;
- dat die verschillen van inzicht niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden;
- conflicten in de klas en op school op een vreedzame manier op te lossen maar ook te accepteren dat conflicten kunnen blijven bestaan;
- spanningen en conflicten wereldwijd te onderzoeken in termen van verschillen van waarden, inzicht en belang;
- kwesties van (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid of (on)gelijkheid in de wereld te onderzoeken en de mogelijkheden die de overheid en de leerling zelf hebben om in zulke kwesties te handelen;
- op welke manieren ze deel kunnen nemen aan het maatschappelijk debat en invloed kunnen uitoefenen op besluitvormingsprocessen;
- de ruimte die zij hebben om dit te doen te bevragen en zo mogelijk en zo nodig te gebruiken.

Bouwsteen 4: Identiteit

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs wie ze zijn. Ze leren onder woorden te brengen wat ze denken, voelen, willen en doen. Ze geven zichzelf een plek in de klas, op school en in het gezin. Ze worden zich ervan bewust welke regels er zijn en welke cultuur bij hen thuis heerst.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en te bewaken (emotioneel, fysiek);
- te verwoorden wat ze denken, doen, willen en willen worden;
- leren dat hun taal of talen deel uitmaken van wie ze zijn;
- te benoemen wat ze al kunnen en wat nog niet, wat ze leuk vinden om te doen;
- hun primaire emoties te herkennen, benoemen en ermee om te gaan;
- over zichzelf te praten in termen van toen, nu en later, hier en daar (bijvoorbeeld: "toen was ik ... nu ben ik, later wil ik..."; "hier ben ik/ doe ik ... daar ben ik/ doe ik");
- te benoemen wat bij hen thuis belangrijke tradities, vieringen en rituelen zijn.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw van het primair onderwijs ontwikkelen leerlingen een meer uitgesproken identiteit. De rol van klasgenoten, de sociale omgeving, media en andere identificatiefiguren wordt groter. Ze worden zich meer van bewust van het belang van achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties bij het ontwikkelen van een identiteit.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en actief te bewaken (emotioneel, fysiek en seksueel);
- te duiden wat ze denken, doen, willen en willen worden, en daar gepast naar handelen;
- hun primaire en secundaire emoties te herkennen, te benoemen en hier bewust mee omgaan;
- te benoemen wat ze al goed kunnen en wat ze nog beter onder de knie willen krijgen, ook in het licht van het onderwijs dat ze na de basisschool willen volgen;
- uit te drukken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen en welke betekenis symbolen en rituelen voor hen hebben, waaronder ook nationale symbolen;
- verschillende aspecten bewust waar te nemen waardoor hun identiteit mede gevormd is: gender, gezin, sociaaleconomische achtergrond, levensbeschouwing, religie en cultuur;
- te reflecteren op de mate waarin hun identiteit mede gevormd is en beïnvloed wordt door leeftijdgenoten, groepsidentiteiten, (sociale) media, persoonlijke mogelijkheden en beperkingen;

- na te denken over schoonheidsidealen, gender, seksualiteit, etniciteit en (on)gelijkheid zoals die gerepresenteerd worden in (sociale) media, en welke invloed die beelden op hen hebben.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs oriënteren leerlingen zich met andere ogen op hun identiteit. Hun lichaam en hun schoolomgeving verandert, ze moeten aan andere, ook meer volwassen verwachtingen voldoen. De rol van de groep wordt belangrijk, maar ook het exploreren van een heel eigen positie in de wereld. In verband met het kiezen van sectoren of profielen wordt ook het ontwikkelen van enig inzicht in hun talenten, ambities en toekomstverwachtingen belangrijker. Het besef ontstaat dat een identiteit gelaagd is en samenhangt met rollen en situaties.

Leerlingen leren:

- *de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en bewust te bewaken (emotioneel, fysiek, seksueel);*
- *te begrijpen dat en hoe dat wat ze denken, doen en willen verband houdt met de veranderingen die ze in de puberteit doormaken;*
- *te onderzoeken wat hun ambities en hun toekomstverwachtingen zijn, hun talenten en ontwikkelmogelijkheden; hoe ze die gericht kunnen inzetten bij het maken van een keuze voor een sector, profiel en vakkenpakket;*
- uit te drukken en te onderzoeken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen en wat dat voor hen zelf betekent;
- uit te drukken wat eigen idealen, overtuigingen, oordelen en vooroordelen zijn;
- te reflecteren op de mate waarin hun persoonlijke identiteit mede gevormd wordt door leeftijdgenoten, groepsidentiteiten, tradities en/in socialisatieprocessen, hun eigen mogelijkheden en beperkingen, en hoe dat alles hen dat helpt of hindert om rollen of identiteitsposities te exploreren;
- relaties te leggen tussen verschillende aspecten die hun identiteit mede vormgeven en mogelijk met elkaar op gespannen voet staan: gender, levensbeschouwing, religie, cultuur, sociaaleconomische achtergrond, politieke en seksuele oriëntatie, regionale en nationale identiteit(en) en/in Europa;
- te reflecteren op hoe schoonheidsidealen, gender, sekse en seksualiteit, etniciteit en (on)gelijkheid in de maatschappij gerepresenteerd worden en hoe zij zich daar bewust toe willen verhouden.

Bouwsteen 5: Diversiteit

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs verschillende aspecten van hun identiteit in relatie tot de ander. Naarmate ze zich meer bewust worden van zichzelf, op andere plekken komen en zich gaan spiegelen aan rolmodellen, nemen ze bewust of onbewust verschillen waar, zoals culturele achtergronden en fysieke kenmerken. Ze leren en begrijpen dat er overeenkomsten en verschillen zijn.

Leerlingen leren:

- de primaire emoties met de bijbehorende lichaamstaal van een ander te herkennen en benoemen;
- de grenzen (emotioneel en fysiek) van de ander te herkennen en daar rekening mee te houden;
- fysieke kenmerken van zichzelf te benoemen en te vergelijken met die van de ander;
- over vriendschap en verliefdheid;
- de eigen gezinssituatie en thuiscultuur of –culturen te vergelijken met die van een ander;
- te verwoorden wat de ander doet en wil en daarin overeenkomsten en verschillen te ontdekken;
- samen onderlinge conflicten vreedzaam op te lossen.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw van het primair onderwijs leren leerlingen zich verder te verplaatsen in klasgenoten en andere mensen in hun sociale omgeving. Ze spiegelen zich aan andere rolmodellen in media en identificeren zich hiermee. Op school verdiepen ze zich in de overeenkomsten en verschillen tussen mensen die andere achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties hebben.

Leerlingen leren:

- *hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen en culturele tradities en gebruiken die in onze diverse samenleving een rol spelen;*
- *over seksualiteit, verschillende seksuele oriëntaties en expressies van gender;*
- *de grenzen (emotioneel, fysiek en seksueel) van anderen herkennen en daar rekening mee te houden;*
- de secundaire emoties van de ander te herkennen en te benoemen en te anticiperen op reacties van anderen op het eigen handelen;
- uit te wisselen wat gedeelde en verschillende waarden, overtuigingen, idealen en toekomstverwachtingen zijn;
- overeenkomsten en verschillen tussen mensen te herkennen, te benoemen en in aanzet te verklaren;
- hoe groepsgedrag en (sociale) media de houdingen en het gedrag van klasgenoten mede kunnen verklaren.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw vo verdiepen leerlingen zich in de identiteit van de ander. Door het ontmoeten van de ander en een dialoog aan te gaan over onderwerpen waarover verschillend kan worden gedacht, ontwikkelen leerlingen inzicht in en respect voor andere opvattingen en manieren om in het leven te staan.

Leerlingen leren:

- *over het ontstaan van een diverse samenleving in Nederland in de context van een globaliserende wereld;*
- *over aspecten van de emancipatie van verschillende groepen mensen door de geschiedenis heen;*
- *hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland en de wereld;*
- *rekening te houden de grenzen van anderen en die op basis van gemaakte afspraken actief te helpen bewaken;*
- *zich binnen hun mogelijkheden in de beleving en het perspectief van de ander te verplaatsen;*
- *rekening te houden met het welbevinden van anderen en hun overwegingen en gedrag, inclusief hun taaluitingen, gericht aan sociale situaties aan te passen;*
- *te herkennen waar beperkingen liggen in de communicatie met anderen en te zoeken naar mogelijkheden om daarop te handelen;*
- *overeenkomsten en verschillen in waarden en overtuigingen te herkennen, te bespreken en te wegen; verschillen van inzicht te onderzoeken als verschillende claims op waarheid en deze zo nodig naast elkaar kunnen laten bestaan;*
- *rekening te houden met de idealen en toekomstverwachtingen van anderen;*
- *hoe groepsgedrag en (sociale) media de houdingen en het gedrag van peers en groepen in de publieke ruimte mede kunnen verklaren.*

Bouwsteen 6: Solidariteit

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw van het primair onderwijs ontdekken leerlingen dat er overeenkomsten en verschillen tussen mensen bestaan. Ze ervaren wat het is om deel uit te maken van groepen en dat overeenkomsten en verschillen binnen groepen een rol spelen. In het samen spelen leren ze te geven en te nemen, partij te kiezen en er ontstaan gevoelens van empathie en solidariteit. Ze beseffen dat zij of anderen soms ongelijkwaardig behandeld worden.

Leerlingen leren:

- eenvoudige taken en problemen uit te voeren of op te lossen met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn;
- te benoemen wat ze zelf nodig hebben;
- te zien wat anderen nodig hebben en wat dat betekent voor hun eigen handelen;
- in concrete situaties te herkennen en te benoemen wat ze eerlijk of oneerlijk vinden, goed of slecht, welke spanningen dit kan opleveren en wat dat kan betekenen voor hun handelen;
- over in- en uitsluiting en pesten in de klas.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw gaan de ontwikkelingen uit de onderbouw door en wordt het besef van sociale verhoudingen versterkt. Leerlingen ervaren processen van in- en uitsluiting op persoonlijk niveau en zien deze processen ook terug in de samenleving. Ze begrijpen concepten als gelijkwaardigheid en gelijke rechten en de tegenpolen daarvan. Ze kunnen rekening houden met de ander, vanuit rechtvaardigheidsbesef opkomen voor anderen en anderen helpen.

Leerlingen leren:

- *taken uit te voeren of problemen op te lossen met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn;*
- *doelen te stellen en werkwijzen te bepalen voor werk dat je alleen of samen doet;*
- *manieren om voor hun eigen belangen en die van de groep op te komen;*
- manieren om voor concrete anderen hier en elders op te komen.
- voorbeelden van uitsluiting, onrechtvaardigheid, discriminatie en ongelijke behandeling in de eigen omgeving en in het land te herkennen en te benoemen.
- manieren om kwesties rond solidariteit op school of in de omgeving te onderzoeken, aan te kaarten en als het kan er gevolg aan te geven;
- na te denken over de rollen die de overheid, middenveld en burgers kunnen spelen bij het bevorderen van solidariteit en rechtvaardigheid.

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs kunnen leerlingen zich binnen de eigen leefomgeving verhouden tot maatschappelijke vraagstukken vanuit het perspectief van solidariteit. Ze ontwikkelen inzicht in de samenhang tussen het eigen belang, het belang van anderen en het algemeen belang. Ze leren keuzes te maken in het omgaan met deze vraagstukken en dat deze gevolgen hebben voor zichzelf en de omgeving, die samenhangen met ongelijkheid, discriminatie en in- of uitsluiting.

Leerlingen leren:

- vraagstukken rond discriminatie, inclusie, rechtvaardigheid en solidariteit in Nederland en elders te onderzoeken;
- de ruimte die er is om daar verandering in te brengen te onderzoeken en zo mogelijk te gebruiken;
- in te zien dat mensen verschillende belangen, overwegingen en overtuigingen hebben en dat dit spanningen op kan leveren;
- het eigen handelen en dat van anderen af te wegen tegen noties van solidariteit en rechtvaardigheid;
- manieren om opvattingen te verwoorden, ook als dit een minderheidsstandpunt is;
- respectvol en empathisch om te gaan met opvattingen van anderen, ook als dat minderheidsstandpunten zijn;
- ethische dimensies van vraagstukken rond solidariteit en rechtvaardigheid in Nederland en elders te herkennen, te onderzoeken en af te wegen;
- na te denken over de rollen en middelen die overheid, middenveld, bedrijfsleven, burgers en andere organisaties in Nederland en Europa (kunnen) hebben bij het bevorderen van solidariteit.

Bouwsteen 7: Digitaal Samenleven

Onderbouw primair onderwijs

In de onderbouw van het primair onderwijs beginnen leerlingen verschillende mediabronnen te gebruiken en ontdekken dat deze niet voor iedereen even toegankelijk zijn. Hiermee communiceren ze met anderen en zoeken en/of ontvangen ze informatie. Mediagebruik zal veelal spontaan en spelenderwijs plaats vinden, al dan niet op initiatief van de school. Gezien de complexiteit hiervan is de rol van volwassenen hierbij van groot belang.

Leerlingen leren:

- verschillende vormen van (media)boodschappen te (her)kennen;
- verschillende functies, primaire doelstellingen en de reikwijdte van media te herkennen;
- hun eigen mediagebruik (type, duur, frequentie) te onderzoeken;
- over de invloed van mediaboodschappen op hun leefwereld.

Bovenbouw primair onderwijs

In de bovenbouw van het primair onderwijs krijgen leerlingen meer inzicht in het eigen mediagebruik en ontwikkelen ze een kritische houding ten opzichte van bronnen en informatie. Het bewustzijn van hoe media invloed hebben op beeldvorming, waarheidsvinding en identiteit, neemt toe. Leerlingen leren gevaren van mediagebruik te herkennen voor zichzelf en voor anderen en daarnaar te handelen: bepaalde media-uitingen vermijden of bij twijfel een volwassene inschakelen.

Leerlingen leren:

- *dat bij digitaal communiceren ook omgangsregels gelden en kunnen deze toepassen;*
- *hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en van de ethische aspecten hiervan;*
- *de betrouwbaarheid van digitale informatiebronnen te onderzoeken en de verschillen tussen betrouwbare en niet-betrouwbare informatiebronnen te benoemen;*
- *de gevolgen van digitaal communiceren en discussiëren voor henzelf en voor anderen te onderzoeken;*
- over verschillende vormen van media (boodschappen), de toegang daartoe en hun invloed op hun eigen leefstijl en die van anderen;
- *zorg te dragen voor eigen digitale veiligheid en die van anderen.*

Onderbouw voortgezet onderwijs

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs krijgen leerlingen inzicht in het eigen mediagebruik en dat van de ander. Ze leren dat media invloed hebben op het sociale en politieke leven en de ethische aspecten daarvan. Ze ontdekken dat ze zelf kunnen participeren in online *communities* en discussies, maar dat dat niet vanzelfsprekend is. Ze leren dat in reële situaties dezelfde communicatie- en omgangsvormen gelden als in virtuele situaties.

Leerlingen leren:

- *over het gebruik en de functies van media in het politieke domein, vroeger en nu, inclusief de rol en de werking van propaganda;*
- *hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en de ethische aspecten hiervan en leren hierover een gesprek te voeren;*
- *dat verschillende vormen van media(boodschappen) invloed kunnen hebben op hun eigen gedrag, imago en identiteit, op die van anderen en op de kijk die mensen op de wereld hebben;*
- *de invloed van wereldwijd publiceren en de consequenties daarvan te onderzoeken;*
- *de betrouwbaarheid van (media)bronnen te onderzoeken en het effect van het gebruik van betrouwbare versus niet-betrouwbare informatie te analyseren;*
- *de eigen privacy en veiligheid en die van anderen te bewaken en te respecteren;*
- *over relaties tussen media, identiteit, privacy en macht en hoe anonimiteit hierbij een rol speelt.*

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres

Stationsplein 15
3818 LE Amersfoort

Postadres

Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40

E info@slo.nl

W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)